

ל"מט ס"קמולל

כ

ס"למט ס"קמולל

ס"מט וס"מ

י"ד

תדפיס מתוך
קובץ מחקרים, כ
"יד ושם"

|

|

ירושלים תש"ן

פרנציסקה בקר, אוץ ייגלה

אלימות והיזכרות

זיכרונות מקומיים מרדיפות היהודים ב"ליל-הכדולח"

בזיכרון הקיבוצי הרשמי, הנתון לפיקוחה של גילדת ההיסטוריונים, רשום בדיוק וללא ניסיון טשטוש מה אירע בגרמניה בימי הפוגרומים של נובמבר 1938. הכינוי "פרעות נובמבר" (November Pogrom) השאול מן השפה המדעית, מגדיר באופן מדויק מה אירע באותם הימים, ונועד להחליף את המטפורה "ליל-הכדולח" (Reichskristallnacht), שאיננה נעדרת ציניות, שכן היא מתארת את מה שאירע בלשון נקייה, מרככת ומחליקה, אולי אפילו מרמזת על נכונות בכוח לשיתוף-פעולה עם המבצעים. תיקון מדעי זה אין ספק שיש בו מן ההיגיון. עם זאת, דומה עלינו — חוקרי פולקלור וחוקרים אמפיריים של מנהגי תרבות, המגלים עניין בהיסטוריה פחות כתוצר של חקירה מדעית, ויותר בהשתקפותה במוחותיהם של פרטים או של קבוצות מסוימות — כי הצגת דברים זו פוגמת לא רק ביכולת לעמוד על האירועים מן הבחינה העובדתית, אלא גם על היכולת ליטול בהם חלק מן הבחינה הרגשית. שהרי הביטוי "ליל-הכדולח" לא זו בלבד שהוא חושף את רשעות ממציאיו,¹ אלא גם מגלם את רגע ההתנפצות, ההרס; הוא מלמד כי הנה נשבר דבר-מה, דבר-מה יקר ביותר. הביטוי נוצר בחוכו, למרבה הזרון, את מה שהנאצים עצמם הגדירו כאזהרה: הוא בא לומר, בצלילות של כדולח, לא רק שארץ זו אינה רוצה עוד להיות מולדת ליהודים, אלא גם מנבא על השמדתם האלימה, אם לא כוודאות, הרי לפחות כאפשרות סבירה בהחלט. אנו מכירים בכך שמדע ההיסטוריה זקוק למונחים מדויקים, אבל ייתכן שמונח זה, שהוא ברור אך זה, תורם להרחקה נוספת של ההיסטוריה המדעית מן הזיכרון המקומי והאינדיווידואלי, תהליך המתרחש ממילא בחקר תולדות הנאצים.

ודאי שהזיכרון המקומי נזקק למדע לביעור סילופים והכחשות המנסים

¹ גוטפריד קורף (Korff) סיפר לי כי הכינוי הזה הוטבע למעשה ב"פי העם" בברלין, ומקורו איננו משרד התעמולה של הרייך, אבל מפעם לפעם נעזר גם משרד התעמולה בביטויים עממיים, כאשר מצאם מתאימים למטרותיו.

להתגב לבית תחת מסווה האותנטיות; ואולם הניסיון להעמיד את הזיכרון ההיסטורי הקיבוצי על בסיס מדעי מקשה יותר ויותר על יצירת קשר בין הראייה ההיסטורית של יחידים או קבוצות לבין הגרסה המדעית הרשמית. אחת התוצאות היא שהגרסה המקומית נעזבת לנפשה, ללא כל פיקוח על נטייתה ליטול את העוקץ מאירועי העבר. נשקפת סכנה שההיסטוריה הלוקלית תידרדר בהדרגה לדרגת אידיליה חפה מפשע, מפלט נוח לאדם הנשאל לחלקו שלו בהתרחשויות. גם בהיסטוריה שהיא תולדת הגישה המדעית, לא הכרחי הוא שהיחיד יחשוף את חלקו שלו. מהיותה מופשטת ומרוחקת, היא מאפשרת גם למי שנטל חלק בהתרחשויות להתבונן בדברים מתוך ריחוק.

כבר נאמר כי הפיכתה של ההיסטוריה לסיפורים קטנים של יום-יום יש בה כדי לעשותה לבנלית; אבל ייתכן גם תהליך הפוך: דווקא עשיית הניסיון ההיסטורי למדעי יותר (Verwissenschaftlichung), יש בו כדי להעניק ליחיד מחסה, להקל עליו את ההתמודדות עם ההיסטוריה או אף לפטור אותו כליל מהתמודדות זו. לא כל צעד במחקר היסטורי מחייב מעורבות אישית, אבל עיסוק בנאציזם שנמנע מלהציג לקורא או למאזין שאלות אישיות מצביע לעניות-דעתנו, על פחד להשיב לשאלות בדבר מבנה האישיות של האדם והיחס בינה לבין מבנה ההיסטוריה, וכך גם להתגונן מפני שאלות כאלה. כדי להמחיש דברים כלליים אלה נייעזר במקרה ספציפי. מדובר בקטע מתוך מחקר שערכה קבוצה מן המכון ע"ש לודוויג אוהלנד למדע התרבות האמפירי (Ludwig-Uhland-Institut für Kulturwissenschaft) של אוניברסיטת טיבינגן (Tübingen) בשנים 1985–1988, תחת הכותרת הרווחת "ידע-עם" (Heimatkunde). ידע-עם מטרתו לשלב מחדש מסורות שהתפצלו מן הזרם העיקרי, לקבל את ההיסטוריה הנאצית כהיסטוריה עצמית. דרך זו, ככל שהיא מרה ועצובה, היא היחידה שמאפשרת להתמודד עם ההיסטוריה ולהשתחרר מכבליה הסמויים.²

הדברים דלהלן לא נועדו לספר אירועים היסטוריים, כי אם על האופן שבו מתייחס הזיכרון אל ההיסטוריה. באיזו מידה נחרטה האלימות בזיכרון, או, אם נפרק שאלה זו לכמה שאלות: כיצד ניתן להפקיד בידי הזיכרון אלימות, שאותה חווה האדם כמבצע, כקרבן או כמתבונן מן הצד? כיצד משרת זיכרון כזה את בעליו? כזיכרון גרידא? או שמא גם כגורם הדוחק הצידה זכרונות הרייגורל או משנה אותם? מה טיבם של שינויים אלה ומה משמעותם לגבינו, מלבד עצם היותם אי-אמת?

2 Projektgruppe des Ludwig-Uhland-Instituts *Nationalsozialismus im Landkreis Tübingen. Eine Heimatkunde*. Tübingen Vereinigung für Volkskunde, Tübingen 1988. הפרק על יהודי בייזינגן נכתב על-ידי פרנציסקה בקר.

מדובר בכפר בייזינגן (Baisingen) השוכן בוויירטמברג (Württemberg-berg), בין רוטנבורג (Rottenburg) ונגולד (Nagold), שבשנת 1933 עדיין נמצאה בו קהילה יהודית בת 80 נפש לערך. אירועי "ליל-הבדולח" בכפר זה לא היו שונים עקרונית מאלה שביישובים אחרים ברייך הגרמני, אשר אותה עת עדיין נמצאו בהם קהילות יהודיות. מעשי ההרס בייזינגן נעשו בפקודת מפקדת הנפה של המפלגה הנאצית בעיירה הורב (Horb) ובוצעו בידי אנשי ס"ס מן הסביבה, בסיועם של כמה מקומיים. בית-הכנסת עצמו לא הועלה באש בשל קרבתו לבתים אחרים, אבל תחת זאת נותצה כל תכולתו, לבלי הותר דבר.

במשפטם של מחריבי בית-הכנסת ב-1947³, העיד אחד התושבים שהתגורר בסמוך:

ב-9 בנובמבר 1938, בין השעות 10.00 ו-11.00 בערב, שמעתי מדירתי רעש חזק שעלה ממקום קרוב מאוד לדירתי. יצאתי אפוא לרחוב ומיד ראיתי שמקור הרעש בבית-הכנסת. משהתקרבותי לבית-הכנסת נוכחתי לדעת שבתוך בית-הכנסת ומחוצה לו נמצאו כ-50 עד 60 איש. ברזומנית שמתי לב, שגם בדירות-היהודים (Judenwohnungen) שבשכונתי נמצאו אנשים. מבחור יכולתי לשמוע שבבית-הכנסת מתחוללת מהומה גדולה ומנפצים שם הכול לרסיסים, ראיתי גם שנשארו מבית-הכנסת ספרים וחפצים אחרים ואחר-כך הציתו אותם בקרבת בית-הכנסת, מאחורי הבית היהודי של פרידריך קאהן. יכולתי לראות גם, שאחד הגברים נשא מבית-הכנסת את מגילת ה-Tala (!) [ספר תורה] והעלה אותה באש.⁴

כלומר, אפשר היה לראות הכול ולשמוע הכול! אבל שכן זה לא היה היחיד שקלט את כל שהתרחש. יש עוד עדויות, המתארות את מעשי ההרס לכל פרטיהם:

לפתע שמענו רעש עז של נפץ שמשות, שנגרם כנראה מחבטות. הכול אצו לרחוב לראות מה קרה... ראיתי כמה אנשים לא מוכרים לי מתרוצצים סביב הבית ממול, בידיהם מוטות והם מנפצים את החלונות או פותחים בכוח את התריסים. מתוך סקרנות גרידא נכנסתי לבית זה כדי לראות מה בדיוק מתרחש שם. כשהייתי בחדר המדרגות באו לקראתי, על המדרגות שטורמ-פיהרר ב' ואוברטרופפיהרר ו'. מאחר שכל החפצים בתוך הבית ומעקה המדרגות כבר היו שבורים, אמרתי לשניים: 'רק אל תגזימו' [Machts] nur nicht so arg.⁵

השכן, בדין-וחשבון הראשון, נמנע מכל פרשנות. הוא מוסר בדייקנות על

3 המסמכים נמצאים בארכיון המדינה זיגמרינגן (Sigmaringen).

4 בקר, (לעיל, הערה 2), עמ' 326.

5 שם.

האירועים, מתוך ריחוק בל-ידיאמן, שאינו מותיר כלל מקום לשאלה בדבר האחריות האישית [של המספר]. היהודים מתוארים כזרים אשר הקדוש והיקר להם ביותר מושמד ועולה באש. המשקיף מן הצד ער לעובדה זו, והא ראייה שהוא מספר ביוזמתו שלו על חילול ספר התורה, אלא שהוא עושה זאת מבלי להביע זעזוע. גם הכוח ההרסני נראה כתוצאה מזאת רחוק וזר. העד כמו שרוי במקום אחר, אין הוא צד באירוע, כאילו תיאר קרב בין שני יריבים שווים כוח; עם זאת הוא זוכר ומסר עדות-ראיה מדויקת ומפורטת. העדות השנייה, של אחד הנאשמים, נאחזת אף היא בעקרון אי-המעורבות, למרות ההבדלים הבולטים שבינה לבין העדות הקודמת. נאשם זה פעל מתוך סקרנות גרידא, כביכול, והוא סבור שאפילו קרא לנהוג במתינות, בהעירו "רק אל תגזימו", ולכן הוא מביא הערה זו בעדותו בתקווה שתסייע לו במשפט. שתי העדויות גם יחד מופרות מן המעשים שנעשו כבמחיצת זכוכית. בדרך זו שולל הזיכרון כל נגיעה או התייחסות רגשית לאירועים. השכן אינו חייב לבחון את עמדתו שלו, ואילו העד השני יכול לנהוג כאילו כלל לא נטל חלק במעשי האלימות. ואולם למרות סירוב זה להכיר באמת, מסגירה אותם השפה ("רק אל תגזימו"), אף כי יש להניח שנוסח הדברים שנרשם והגיע אלינו נוסח בוודאי בידי פקיד בית-המשפט, ואיננו הנוסח המקורי שבפי הדובר. ואולם, אפילו לשון הערכאות הרשמית והנפתלת מגלה כי הזיכרון הוא שבנה אותה מחיצת זכוכית, וכי לאמתו של דבר השחקן על במת ההיסטוריה היה מעורב עמוקות בפרעות.

השאלה אם פעל בלב שלם, כלומר ללא כל התלבטויות, מוטלת בספק, שכן קו ההגנה של הנאשם מפרק את ההזדהות לכמה מרכיבים. כך יכול לטעון כי בחלקו לא היה מעורב במעשים, ואף לא האמין בטענה זו. אותו חלק מעצמו שהיה נוכח בפרעות זר לו, בלתי-מוכר וחסר חשיבות לחלוטין, אם כי דמותו לובשת פנים רבות: כך, למשל, במכוא לעדותו — שלא הבאנו כאן — מוזכר איכר ישר ותמים, שכיוון שהציק לו הצמא נעל את אופניו ליד בית המרזח, "בצורה מסודרת", כפי שנאמר לאחר-מכן בנוסח העדות; אחר-כך הריהו עד הרואה כיצד זרים — אם כי אנשים המוכרים לו אפילו בשמותיהם, כפי שהתברר אחר-כך — עושים ככתוך שלהם בבית שאין להם דבר עמו; בהמשך הריהו סקרן שנקרה אל מקום הפשע כמי שמזדמן באקראי למקום תאונה; ולבסוף, כאשר הוא עומד למשפט כנאשם, הוא טוען כי התערב כדי להרגיע — לאחר שמלאכת ההרס כבר נשלמה.

בולטת העובדה עד כמה מצומצמת מודעותו של העד ושל זכרונו למשמעות האירועים, כאילו הטביעה האלימות עקבות משלה בזיכרון, אמנם לא עד כדי מחיקה גמורה, אך די בהם כדי ליישר את כל ההדורים ולפחות לטהר את חלקו האישי של העד. העד משליך לתהום הנשייה כל דבר העלול להתפרש כאחריותו שלו, או אולי מוטב לומר "מכחיש", שכן הכחשה כמו

באה ללמד שהתרחש משהו שאסור היה לו להתרחש, משהו שקיים בפועל אם כי נעלם מעיניו של המבצע — נעלם אולי מפני שהתגלותו עלולה להיות מסוכנת ומאיימת. למרות ההכחשה, עולה מן העדות כי דבר לא נשכח ולא נמחק, אלא שהשליטה בזיכרון הפכה לשקר (במקרה של השכחה מודעת) או להכחשה (במקרה של שכחה לא-מודעת). לנו נדמה שמן הבחינה המוסרית השקר הוא העוול הגרוע יותר, אבל מנקודת מבט אנליטית הוא בוודאי מזיק פחות, הוא הרע במיעוטו, כיוון שהוא ברתיקון; השקר כופר בעובדות האובייקטיביות, אבל הוא עושה כן דווקא בגלל ההכרה שהמעשים ראויים לגנאי. ואילו ההכחשה כמו מבטלת את האמת, מתכחשת לה — אולי משום שהאמת בלתי-נסבלת. נראה שבחירת האמצעי תלויה גם במידה שבה מעיק המעשה על המצפון. אמנם "שכחה" אינה קיימת בשני המקרים, שהרי יכול אדם לשכוח רק את מה שהוא חסר משמעות לגביו לחלוטין, כגון מספר טלפון ישן או מלה בצרפתית. שונים פני הדברים כשהזכירה טומנת בחובה איום כה חמור, והשכחה מגנה כביכול מפני עונש או דיכאון. אפשר לומר שהאשמה מוסיפה להתקיים במסתור, בהיותה מעוותת לכדי תחושה של חפות מדומה. במקרה כזה, השכחה אינה אלא צורה ייחודית של זכירה. מן ההכרח להכחיש את האירוע, מאחר שנוכחותו הפנימית כבדת משקל כל-כך, מבחינה ציורית ומילולית כאחד.

בעל-ברית לאי-מעורבות שכזאת הוא מה שקרוי "המקרה"; הנוכחות במקום הפשע היתה בלתי מתוכננת, יד המקרה בלבד. גם אם הפרקליט הוא שיעץ לנאשם לטעון טענה מחוכמת כזאת הרי מידת השימוש שהוא עושה בה גרוטסקית וגובלת בטמטום של ממש. כמו הדוגמה של רופא השיניים ל; תחילה הכחיש מכול וכול את העובדה שנכח במקום, אך מאוחר יותר, כששוב לא ניתן לשקר ולטעון שלא היה מעורב, הצהיר, ככתוב בפרוטוקול:

על-פי הוראותיו של רופא נהג לטייל מדי יום ביומו בין השעות 11 ו-12 לפני הצהריים. כאחד הטיולים האלה נקרו בדרכו, על הכביש לבילדכינגן (Bildechingen), שניים-שלושה אנשים במכונית שקראו לו להצטרף אליהם. כיוון שמזה זמן רב ביקש לבקר בבית-הכנסת בכיזינגן, ניצל את ההזדמנות שנפלה לידי ונסע עם האנשים בכיזינגן...

גם מפקד נפה, הנאצי פוגט (Vogt) מהורב, "מבקר" בבית-הכנסת ללא שום כוונות זדון, חלילה: "עמדותי למעלה [בעזרת הנשים] ונטלתי לידי ספר משום שחשבתי שזהו התלמוד, שאני מתעניין בתוכנו". האם אירעו שם מעשי הרס? דבר זה שוב אינו זכור לו, הוא זוכר רק זאת ש"ספר אחד נפל מלמעלה. אך שוב איני יכול לומר, אם מישהו השליך אותו למטה בזדון או בכוונה תחילה, או אם הספר נשמט מן היד בהיסח הדעת, כי באותו רגע לא הסתכלתי למעלה." אין ספק שבעדויות אלה יש גם משום זלזול בבית-המשפט מצד

חבורה של אנשים, שעדיין רואים את עצמם בטוחים וחפים מפשע. אבל אותה הכחשה צינית ובלתי-מתפשרת של שותפות למעשה מעידה, לדעתי, גם על הכרה בכובד האשמה (אמנם רק במקרה של הכחשה); הציניות, כמו השקר, מגדירה בדיוק את מה שהיא מבקשת להפריך, את תקפות האמת גם לגבי מעשי האיש עצמו. על דרך הפרדוקס נוכל לנסח זאת כך: אני מכחיש את המעשה, משמע אני מודה בו. ברור לנו מעל לכל ספק, כי הניסיון לשחזר את האמת מתוך הסילופים בתהליך הפרשנות לא יתקבל על דעת הכול, ובפרט לא על דעתו של המשפטן, ובצדק; אבל מקווה אני שיתקבל על דעת ההיסטוריון. ואולם לא האשמה שהעונש צריך לכפר עליו עומדת כאן לדיון; הלא כולנו — בין אם חוקרי תרבות אנחנו או היסטוריונים — הננו אנתרופולוגים, המנסים לנתח את מרחב האפשרויות של האדם ומשתדלים להבין את הבלתי-מובן; למשל — את הנטייה לפרש את השקר כאי-יכולת להודות באשמה, כי ההודאה באשמה עלולה לעורר דינמיקה שאין לשאתה. ותכלית כל המאמצים היא לפרוץ את מעגל אי-היכולת להבין, אשר מאלצת את האדם להישאר כפות לאירועי העבר המזעזעים, החוזרים ונשנים בתודעתו ללא סוף.

הבה נשוב לדוגמה של מפקד הנפה, שלקה ב"אי היכולת להסתכל למעלה". כלום אין כאן ביטוי, אם גם מחוצף ביותר, של הפחד מפני כוח עליון? בדומה לילד המשפיל את מבטו מפחד זעמו של אביו — ודווקא בעשותו כך מסגיר את אשמתו? אין העד מסוגל עוד לומר אם דבריו נאמרו ברשעות או בהיסח-הדעת. לנו ברור שהוא משקר, אבל יש לחשוש, שזכרונו אינו בוגד בו; נהפוך הוא, הוא מסייע לו, שכן הוא משים עצמו כאילו אין לו מושג, ומותיר מקום לאפשרות שכל מה שאירע היה בלתי מזיק לחלוטין. כפל משמעות מעין זה ממלא תפקיד מרכזי בזכרונותיהם של עבריינים. תכופות סבור הנאצי שמה שעשה עשה לא כדי לגרום מהומה ולזרוע הרס; נהפוך הוא, הוא הרי השליט סדר, "אירגן", דאג שהדברים יתנהלו כחוק.

מפקח הבנייה של הנפה נמצא במקום רק "כדי למנוע את הצתת בית-הכנסת, מפני שניצב בקרב בניינים אחרים...", וכמוהו כמפקד הנפה של המפלגה, שבא לבייזינגן רק כדי לבדוק אם "הכל מתנהל כסדרו". הלא חשיבה דרמטית מעין זו סייעה לתנועה הנאצית "להשליט סדר" עוד בימי רפובליקת ווימאר, והיא ללא ספק אחד ממאפייני הפילוסופיה המעשית של הנאציזם — ההיתר לקרוא דרור לכל יצרי ההרס, ובלבד שהדבר ייעשה במסווה של קונסטרוקטיביות ושמידת החוק.

במידה מסוימת לפנינו כאן פתרון פסיכולוגי לבעיית יצר ההרס. ויש גם פתרון טופוגרפי, הפועל על-פי העקרון של "פנים" ו"חוץ". הטובים הם המקומיים, ואילו הרעים באים מבחוץ, לא מזהים ולא מוכרים. גם דרך זו, של פיצול, אינה אלא ניסיון לשמור על מעמד של חף מפשע.

מעניין לציין שחוקרי ההיסטוריה במישור המקומי, כבואם לעסוק בנאציזם, היו בראשונה שותפים לגישה אשר הציגה את הנאצים כשדים מכוכב אחר. תכופות מוצאים במחקרים מקומיים של תולדות היהודים תיאורים חד-צדדיים של "היחסים הטובים" ששררו בין שתי הקבוצות. עד כדי כך שהצד השני של המטבע כמעט נעלם כליל. גם במחקר של אוניברסיטת טיבינגן (Tübingen), כפרייהודים בוויירטמברג,⁶ מצויים תיאורים נרגשים של מקהלות הגברים הרב-קוליות ששרו בהרמוניה ושרתה בהן הרמוניה, ורק "המגפה החומה", "הנאצים השטניים" — או כל כינוי אחר, פרי המאמצים לשמור מרחק — הם-הם שזרעו כהלה ופיזרו את המקהלות. הרע הוא הזר, שאין לו מקום בחצר האחורית.

מוזרה אבל גם מוכנת העובדה, שקלישאה זו מוסיפה להיות מקובלת גם על ניצולים ומהגרים. יהודי זקן אחד, יליד חבל פרנקוניה, נוהג לפקוד מפעם לפעם את טיבינגן בעת ביקוריו בגרמניה, ובהזדמנויות אלה אנו משוחחים על דא ועל הא. עתה הוא כותב ספר מעניין המוקדש לכפר מגוריו לשעבר, וביקש להכתיר ספר זה בשם בברליכנינגן היה הכול אחרת (In Berlichingen war alles anders). הוא אוהב את מולדתו הישנה, הוא ער גם לחולשותיה, אלא שהוא מאמין כי אילו היו כל הגרמנים מסוג האנשים שחיו בברליכנינגן כי אז לא היו הנאצים עולים לשלטון. גישה זו מאפשרת לו להתעלם מן הדרך המוליכה מברליכנינגן אל המחנות, וגם מדרכם של כמה מתושבי ברליכנינגן לביצוע פשעים. דבר דומה אירע לנו בשבי-ציון שבישראל: אשה שלפנים הייתה תושבת בייזינגן סיפרה לנו בעת ביקורנו אצלה, כי בכייזינגן לא היו נאצים כלל, אך כאשר נקבנו בשמותיהם של כמה וכמה אנשים שהיו נאצים לפי תוצאות הבדיקות שלנו, לבשו פניה ארשת של קשיחות. "זאת שכחתי", אמרה ורצונה נחוש שלא לחקור ולדרוש — כה מרים היו זכרונותיה — שאלמלא כן הייתה נאלצת להפסיק את השיחה הלבבית-אתנו, נציגי אותה מולדת.

כאן נראה בעליל כי שכחה זו יש שהיא מגוננת גם על הקרבנות מפני זכרונותיהם. מנקודת מבט חיצונית גרידא קיים דמיון בין אסטרטגיות השכחה אצל הקרבנות מזה ואצל העבריינים מזה, ונראה כי הן אפילו משרתות מטרה נפשית דומה (שוב, בהסתכלות מכנית גרידא), והיא — להבטיח שהחיים אחרי מה שאירע אז יהיו נטולי כאב ככל האפשר. אבל דווקא משום שמקרים אלה של אובדן זיכרון נראים כה דומים אלה לאלה, חשוב להצביע על ההבדל הבסיסי שבהדיפת זכרונות הכאב: אצל הקרבן מדובר בסבל שסבל הוא, בעוד שהעבריין נמנע מן העימות עם המעשים הבלתי-אנושיים, אם לא לומר הנפשעים, שעולל הוא לאחרים. דווקא הזיכרון העממי מנסה להתעלם

מהבדל זה ומדגיש דווקא את האפשרות של השוואה בין חוויות הכאב. אגב, לא רק הזיכרון העממי נוהג כך, שהרי עטרת הקוצים בבון הבירה, עם הכתובת "לכל קרבנות האלימות", היא עדות מתוחכמת מאוד לדרך מחשבה זו. גם תושבי בייזינגן ידעו לנצל סירוב זה להיזכר — השמורה לקרבנות לבדם — כדי לזכות את עצמם. הם מצטטים כ"חומר ראיות" דברים שאמר כביכול יהודי, שחזר לכפר בשנת 1945 ונשאר שם. במסורת המקומית מתהלכים סיפורים ש"חוזר" זה סלח לאנשי הכפר את שעוללו לו, וכי מנת חלקו במחנות-הריכוז לא היתה רעה במיוחד: כך מספרים שהועסק במטבח, או מצטטים מפי מפקד זוטרי ב"היטלר יוגנד" שכביכול שמע מפיו את הדברים הבאים: "מצבכם בחפירות היה גרוע ממצבנו במחנה, אנחנו לפחות ידענו כל לילה היכן נניח את ראשינו." כאן משמשת החמלה העצמית ליצירת משקל-נגד למעשי האלימות שבוצעו ולהפיכתם לזוטות של מה בכך, הסבל העצמי מאפיל על סבלו של הזולת והופכו למזערי או לאפסי. יש גם שיטה המונה תמיד מחדש את קרבנות המלחמה, את הפצצות האוויר, את סבל הפליטים, כבחשבון של מאזן, ותוך כדי כך היא מגלה כי פנייה זו לאשמתם של אחרים אמנם מבקשת להפחית מן האשמה העצמית, אך בו בזמן מכירה בקיומה, הן כמחווה והן כחלק מחשבון.

תפקיד דומה ממלאים המעשים הטובים. בהיזכרותם הם מעניקים מחילה. במחקר שערכנו על עובדי כפייה זרים בטיינגן, סופר לנו השכם והערב, כמעט סיפור חובה, על פרוסות לחם מרוחות בתמאה שהוגנבו לשבויים. אין לי דבר נגד פרוסות מרוחות בתמאה, אבל דומה שבמקרה זה חבוי בסיפור, מלבד רחמים, גם דבר-מה נוסף. וסיפור אחר, מפי עגלון בבייזינגן, שהסיע יהודים המיועדים לגירוש אל תחנת-הרכבת של הורב, ולצורך זה התקין בעגלתו מושבים מקרשים, כדי שהאנשים יוכלו לשבת. זאת הוא מיטיב לזכור, אבל לעומת זאת אין עולה בידו, חרף מאמציו הגדולים, להיזכר בשמות המגורשים. נראה בעליל שבזכירת המעשה הטוב, אף שאין להפחית בערכו, קיימת מחיקה של זהות הקרבן, השמורה בשמו. זהו גם-כן ביטוי של אייכות לזכור, אבל הפגם הוא גם סימן לבושה עמוקה, שניתן לא רק לחוש בה, אלא שגם חובה על האתנוגרף המשקיף להבינה.

הזכירה, או מוטב — השכחה — מגנה עלינו מפני כאב ומפני בושה והופכת אותנו לאנשים מועילים, אם לא טובים. על-כן אין להתפלא על כך שהכאב על אובדן יחסי אנוש עובר אף הוא תהליך של הדחקה. מדובר כאן בהיבט של הקשר בין אלימות לבין היזכרות, תוך עשיית שימוש בעצמים ובעניינים והעלאתם לעדיפות, כדי להימנע מן הצורך להרהר בגורלות אנוש. גם ברגש זה מתערבים זה בזה מישורים רבים, הראויים כל אחד להתבוננות נפרדת. מכל מקום, כשמדגישים שוב ושוב כמה "חבל על החפצים" שנהרסו ב"לילה הבדולח", משקף הרבר, למיטב הבנתי, לא רק את הגישה המיוחדת

לאיכרים השוואבים, כי אם גם ביטוי להלם העמוק שגרמה "היעלמותם" של היהודים.

במשפטו של חבר ס"א, אמר הנאשם:

רק על-פי דרישתו של חבר אחר, שקרא לי ליטול חלק בהפלת התנור [בבית-הכנסת] ניסיתי לעשות זאת. אילו ידעתי לפני תחילת הפעולה במה מדובר, הייתי מעמיד פני תולה או לא הייתי מופיע במקום ההתייצבות, שהרי מעולם לא הייתי חסיד של מעשי הרס. אני בא מבית עני, תמיד נאלצתי לחסוך פרוטה לפרוטה, ולכן איני אוהב להרוס ולשבור דברים. חבל לי על החפצים, הם יקרים מדי.

בחיי היום-יום של האיכר הזעיר נודעת חשיבות לחפצים, וההימנעות מפגיעה בהם מקבלת לא פעם חשיבות קיומית. אבל יחד עם זאת מצוי באותה עדות גם ביטוי לאדישות מעוררת דאגה כלפי הפגיעה בבני-אדם.

בזכרונותיהם של יחידים, לפחות, ממלאים החפצים גם תפקיד של מילוי מקום. דבר זה הוברר מיד לאחר הגירושים, כאשר מינהלת הכספים של הכפר ניגשה למכירת חפצי היהודים במכירה פומבית, ובעיני האיכרים לא יכול הדבר להתפרש אלא כסתירת הגולל על קיומם של היהודים בתור אזרחים. מכל מקום, ברור היה שהיהודים לא ישובו עוד לכפר, והיו בוודאי גם אנשים שהפך הסופי והממית של פרידה זו היה מודע להם. כבר למחרת היום נערכה הראשונה מבין שלוש פעולות הגירוש של יהודי בייזינגן, וההורים אסרו על הילדים להציק מן החלונות. הילדים לא טעו בפירוש האיסור הזה; בבית-הספר התלחשו מפה לאוזן: "עוקרים את היהודים מן השורש".

ראוי להצביע על שני היבטים של מכירה פומבית זו: ראשית, היו איכרים שנרתעו מלקנות חפצים של יהודים, מה שמלמד לכל הפחות על הלכי-רוח שפשטו גם אצל מקצת תושבי הכפר. כך למשל היו שסירבו לקנות את הסחורה — שכללה פריטים מבוקשים בדרך-כלל — בטענה שהברכה אינה שורה בהם. אחד אמר: "לא רציתי לישון בכלי המיטה האלה". היו גם נשים, בעיקר נשים, שהרשו לעצמן לרכוש את החפצים כדי לשמרם עד לשוב הנשלחים. לימים, בעת ביקורי בכפר אוברנדורף ע"פ איפף (Oberndorf am Ip), הראתה לי אשה זקנה צרור כבסים קשורים בסרט, שהחזיקה בארון נקיים ובלתי-משומשים, אף כי ידעה אל נכון שהשכנה בעלת הכבסים נרצחה. היא חשה עצמה כשומרת נאמנה, שבאמונתה כשוכה של השכנה כמו ביקשה לכפר במידת-מה על החרפה שהמיט עלינו הגירוש, או למצער להשכיח את קיומה.

ההיבט השני נוגע לכוח שאוכף הממסד, ובמקרה שלנו — לשכת משרד האוצר. נכון שהלשכה רק מנפיקה מסמכים ומפרסמת הוראות, אבל באירוע המסוים הזה אשררה את השמדת היהודים כאזרחים. מכירה פומבית אמנם

אינה קטלנית כשלעצמה, אבל היא גוזרת על היהודים להיות מוצאים מן העולם מן הבחינה העסקית. השאלה ההיסטורית על הזכרונות בדבר השימוש באלימות אסור שתצטמצם לרצח, לפגיעה גופנית ולגרימת נזק לרכוש; יש לכלול בניתוח גם את האלימות שבהסתת העיתונאי והעיתון, של פקיד האוצר ושל לשכתו החותמים את התהליך. המדובר גם בזיכרון של הרשויות — זיכרון שטמון לא רק בארכיון. יש בהחלט מקום לשאול כיצד נהג משרד זה או אחר, האם השתתף בתכנון ובביצוע של מעשי גזל וחמס, וכדומה. נראה שהרשויות עצמן — מינהלת האוצר ודומיהן — לא בחנו עד כה צד זה בפעולתן. אנשי בייזינגן, או לפחות אלה מביניהם שנטלו חלק במכירות הפומביות של הרכוש היהודי, ראו עצמם כמי שפועלים כחוק, בחסות הממסד הממלכתי. הרי לא יעלה על הדעת שרשות תעשה מעשה המנוגד לחוק או למוסר. לכן, באותם מקרים מעטים שניצולים יחידים שבו מן המחנות היתה תגובתם מעוררת תיעוב, שכן, שיבת היהודים העמידה בספק את מידת החוקיות של תפיסת הרכוש באותם הימים, ועתה הוצגו כמי שהתעשרו על חשבון אסונו של הזולת. ואולם יותר מזה העיקה עליהם המחשבה שעם שובם של הניצולים נגלה לעיני כול שקודם לכן האמינו בהיעלמותם המוחלטת של היהודים, ועל-ידי כך שקנו את רכושם הפיקו טובת הנאה ממדיניות ההשמדה של הנאצים והפכו לתומכיה. כדי להרחיק רושם זה מעצמם היו שלא נרתעו גם מאי-נעימויות, הכחישו את הרכישה מכול וכול, הגישו חשבון לתשלום תמורת שמירה על ארון, התלוננו על אי-הצדק שבחוקי השילומים. כל זאת כדי שלא יאלצו להכיר כמה שהתגלה בבירור דווקא בתגובות ההתנגונות הללו — תחושת האשמה העצמית, שמאין יכולת לשלוט בה ראו הכרח לעצמם להתגונן מפניה.

בפרשנות שלנו השתדלנו לסייע בהבנת דברים קשים להבנה. ניסינו לחוש יחד עם מבצעי המעשים את קשיי ההיזכרות והפחדים. בגרמניה של היום נוטים רבים לפרש גישה כזאת כניסיון למחול, אולם אין דבר רחוק יותר מן האמת. המטרה היתה לחוות את תחושת השותפות לאירועים דווקא במקום שמנסים להתעלם משותפות זו במשיכת כתפיים או בהכחשה מכול וכול. עקבות הזיכרון שהותירה אחריה התקופה הנאצית מצריכים טכניקות פיענוח בלתי-שגרתיות, שיש בהן כדי לחשוף את הדרך שבה משמשת ההתכחשות לעובדות כדי לחסום את ההיזכרות במעשים. ניתוח דרכי השכחה אינו בא להפחית מאשמתו של איש ולא להקל ראש במאומה; נהפוך הוא, על ההיסטוריון ועל חוקר התרבות מוטלת החובה לגלות עקבות גם כאשר אלה מטושטשות ולמצוא ראיות לניסיונות הטשטוש. איננו רוצים להקל ראש בפוטנציאל הרצחני הסמוי שפרץ ב"ליל-הבדולח". דווקא העובדה שפוטנציאל זה מעוגן עמוק במורשת התרבותית, או אולי גם בחומר האנתרופולוגי (לנו חסרים הכלים המדעיים להכריע בסוגיה זו) מגבירה את

הקושי שלנו להסתייג או לזכות את עצמנו כבואנו לחשוף את הרשע או לנקוב בשם של עושי העוולה. ביקשנו להראות שאנשי בייזינגן — ותקוותנו שהצלחנו להבהיר שכונתנו לא דווקא לתושבי אותו כפר אלא לסוג מסוים של בני-אדם — אינם מסוגלים לחוש צער אלא במקרים חריגים; ולא משום שעקרונית אינם מסוגלים לכך כבני-אדם, אלא מפני שבמקרה המסוים הזה דווקא קרבתם האישית לנושא והפחד להודות בקרבה זו הם שמעכבים בעדם. המדובר, אפוא, בחסימה של רגשות השתתפות כלפי גורל הזולת, באי-יכולת לא רק להכיר בדברים שבספר ההיסטוריה כבעובדות, אלא גם באי-יכולת לחוש את היקפם ומשמעותם.

במסה זו שמנו דגש מיוחד על פן השכחה. בסיומה רצוננו לרמוז שבדומה לכך קיימות גם צורות סמויות של זכירה. גם בבייזינגן מצאנו דוגמתן. התוודענו אל עד ראייה אחד שבגינתו ניצבת הסוכה של שכנו היהודי לשעבר, ובתוכה קישוטי חג מתקופה רחוקה, כאשר הסוכה שימשה בני-אדם אחרים ומטרות אחרות. האיש משתמש ב"זיגס" (Sigges), כך קרויה הסוכה בפיו וכך נקראו הסוכות בבייזינגן גם בימים עברו) לאחסון זרדים ועצים. תחילה נדהמנו לשמוע על שימוש מזלזל זה בסוכה, עד שהתברר לנו כי האיש אינו משתמש כלל בזרדים. כאשר אחד מאנשי צוות המחקר שלנו צילם את הסוכה, העיר האיש כי בעצם אינו זקוק לזרדים. הפירוש שלנו הוא, כי הוא זקוק ל"זיגס" שלו כמעין אות זיכרון, ואם גדש אותה בזרדים, הרי עשה כן רק לצורך הסתרת מניעיו משאר אנשי הכפר; בלב גינתו ניצבת מצבה לשכניו המתים ולקהילה היהודית שהיתה ואיננה. נראה שקיימות לא רק צורות סמויות של היזכרות באלימות אלא גם צורות סמויות של התאבלות, ועלינו לגלות אותן תחילה כדי שנוכל לחלוק להן כבוד.